

วิชาบูรณาเทศนา กัณฑ์ที่ ๕
ทุกกรกิริยาและอภิสัมโพธิกถา

พระสุพจนมุนี (ผิน สุวโจ ป. ๖) วัดบวรนิเวศวิหาร
 กรุงเทพมหานคร

พระธรรมเทศนาในอภิสังกัจจายกถาทางพระพุทธศาสนา
 คณะธรรมยุต
 จัดพิมพ์เผยแพร่

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

เอวํ โข สมฺมาสมฺโพธิํ สมฺพุทฺธมฺปิควา ตถาคโค
วิชาขุปฺณณมยํ ว มฺลอสฺมึ วรโพธิยาติ.

บัดนี้จักแสดงอภิสัมโพธิกถา พรรณนาพระประวัติของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ตอนทรงทำความเพียรทางจิตจนได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัม-

พระกำลังทั้ง ๒ คือพระกำลังกาย พระกำลังจิต มีพระอินทรีย์แก่กล้าแล้ว ครั้งถึงวันเพ็ญเวสขมามาส เวลาเย็นเสด็จไปประทับ ณ ร่มโพธิพฤกษ์ หันพระพักตร์สู่บูรพทิศ ทรงตั้งจากรคมหาปธาน ความเพียรใหญ่ อันไม่เห็นแก่ อังคยาพยพว่ เลือดเนื้อในร่างกายเราจะเหือดแห้งไป เหลืออยู่แต่หนังเอ็นกระดูก ก็ตามที่ คุณวิเศษอันใดเป็นวิสัยที่บุคคลจะพึงได้ด้วยเรี่ยวแรงความเพียร

สันนิษฐานได้ว่า อุบายเครื่องสงบระงับเหล่านี้ จะมีมากสักเท่าไรๆ ก็ตาม ต้องมีเนื้อความรวมลงได้กับทางนี้อย่างเดียวกัน คือต้องเป็นทางที่ปลูกสติให้มั่นคง ช่มจิตไว้ด้วย ต่างจากนี้แล้ว เป็นมีไม่ได้ทีเดียว เพราะฉะนั้น พระองค์จึงตรัสบอกวิธีปลูกสติผูกจิต ด้วยอุบายกำหนดลมหายใจไว้ในเบื้องต้นของพระสูตร. และการเจริญสมณะนี้ จำต้องรู้จักวาระของจิตว่า จะควรข่มหรือควรระงับ

กลับ จนละเอียดลงไปเป็นลำดับ มีอาการสงบไม่ไหวไปมา แต่ความกระวนกระวายทางกายก็สงบ กายเบาแล้วคล่อง ควรแก่การงาน ส่วนจิตก็สงบไปตามกัน เมื่อจิตสงบจากกาม กามฉันทนิเวศก็สงบ เมื่อจิตสงบจากอกุศลธรรม พยาบาทก็สงบ เมื่อจิตวิคกวิจารณ์ ถิ่นมิถุระก็สงบ เมื่อจิตวิเวก วิจิกจลาภิสงบ เมื่อปีติสุขเกิดขึ้น อุทธัจจกุกกุจจะก็สงบ เพราะปีติเป็นเหตุให้

องค์ ๕ ของปฐมฌานนั้นแล ดับกันเอง คือองค์ที่มีอารมณ์ละเอียดเกิดขึ้น ดับองค์ที่มีอารมณ์หยาบเป็นลำดับไป และองค์ที่มีอารมณ์ละเอียดกว่าองค์อื่น ๆ ก็ได้แก่อุเบกขา กับเอกัคคตา เมื่อเอกัคคตาเกิดขึ้นนานเข้า ก็ดับองค์ที่มีอารมณ์หยาบเป็นชั้น ๆ ขึ้นไป เพราะฉะนั้น องค์ของฌานจึงเลื่อนน้อยขึ้นมาโดยลำดับ. และฌานเหล่านี้เกิดเนื่องกันตามชวนจิต เมื่อจิตยังเพ่งอารมณ์

กำหนด วุฏฐานวสี ชำนาญในการออกจากฌานได้ตามกำหนด ปัจจเวกขณวสี ชำนาญในการพิจารณาตั้งนั้นแล้ว จิตก็บริสุทธิ์มีรัศมีไพโรจน์ สามารถเห็นอรรถเห็นธรรมที่สุขุมลึกซึ้งได้ จึงทรงน้อมจิตเช่นนั้นไป เพื่อรู้ภาวะที่อาศัยในกาลก่อน ก็ทรงทราบตั้งแต่ ๑ ชาติเป็นต้นไป ตลอดถึงสังวัฏฏกับและวิวัฏฏก็ปว่า ในชาติโน้นเรามีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีวรรณะอย่างนั้น

ย่อมทรุดโทรมแตกสลายไป ในภพนั้น ๆ ในชาตินั้น ๆ เหมือนกับคราบ แต่ผู้รู้ซึ่งดูอยู่ด้วยนี้มีอยู่ เห็นแจ้งอยู่ว่าสิ่งนั้นเป็นอย่างนั้นๆ แต่เราหาเป็นไปตามอาการเหล่านั้นไม่ เป็นผู้คนที่ ข้อนี้น่านำมาเปรียบในปัจจุบันชาติจะเห็นง่ายขึ้น เช่นคนที่เกิดมาตั้งแต่เล็กจนโตตลอดจนแก่เฒ่า ร่างกายอวัยวะใหญ่ค่อยเปลี่ยนแปลงไป เช่นเป็นเด็กแล้วเปลี่ยนมาเป็นหนุ่มเป็นสาว แล้วเปลี่ยน

ติดอยู่ในที่อาศัยนั้น ๆ ญาณนี้เรียกอุปเพนิวาสานุสสติญาณ แปลว่าความรู้เป็นเหตุตามระลึกภาวะที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนได้ โดยอรรถได้แก่รัฐระลึกชาติได้เป็นญาณที่ ๑ อันพระมหาบุรุษได้บรรลุในปฐมยามแห่งราตรี. เมื่อพระมหาบุรุษโพธิสัตว์ ได้บรรลุอุปเพนิวาสานุสสติญาณแล้ว ทรงน้อมจิตบริสุทธิ์มีรัศมีนั้นไป เพื่อรู้จุดและอุปบัติของสรรพสัตว์เหล่าอื่น ก็ทรง

เพราะตนทำไว้ ข้อที่กรรมตกแต่งสัตว์นี้ ถ้านำมาพิจารณาเปรียบเทียบอาการกิริยาของคนธรรมดาในปัจจุบัน จะเห็นง่ายชัดขึ้น เช่นคนไม่ตั้งใจเล่าเรียนศึกษา ก็ไม่มีวิชาจำหน้่งสื่อไม่ได้อ่านไม่ออก ตลอดจนการปฏิบัติธรรมถ้าไม่ตั้งใจประพฤติปฏิบัติ ผลของธรรมก็ไม่ปรากฏ นี่เป็นเครื่องสาธกแสดงให้เห็นว่า ความเป็นไปของเรามีกรรมเป็นผู้ตกแต่ง ทำให้เป็นไปทั้งข้างดีทั้ง

โพธิญาณ สืบอนุสนธิพระธรรมเทศนา เป็นลำดับไป. ดำเนินความตามตำนานโดยสังเขปว่า พระมหาบุรุษโพธิสัตว์เจ้า ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยา ได้เสวยทุกขเวทนาอย่างสาหัส จนทรงเห็นว่าไม่ใช่ทางตรัสรู้ มีพระประสงค์จะทรงแสวงหาพระโพธิญาณด้วยอุบายอย่างอื่นต่อไป ทรงรำพึงตรึกอยู่ เกิดความรู้สึกระลึกถึงฌานสมาบัติ อันพระองค์เคยได้ในหนหลัง ทรง

บากบั่นของบุรุษ เรายังไม่บรรลุคุณวิเศษนั้น จะหยุดความเพียรเสียเป็นอันไม่มี จิตของเราจักยังไม่หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย ไม่ถือนั่นเพียงใด เราจักไม่ทำลายบัลลังก์นั่งขัดสมาธิเพียงนั้น ดังนี้. ก็อุบายเครื่องระงับจิตที่เรียกว่าสมณะนี้ มีเป็นอันมากยกยกที่จะรู้ได้ว่า พระมหาบุรุษโพธิสัตว์ทรงดำเนินสายไหน คือทรงดำเนินสายกลืนหรืออนุสสติ

ควรให้แช่มชื่นหรือควรเพ่ง เหมือนพี่เลี้ยงผู้ฉลาดใช้อุบายเลี้ยงทารกด้วยวิธีต่าง ๆ ฉะนั้น จิตนี้เป็นธรรมชาติชุกชอนประเปรียว และมีมายมาก ถ้าใช้วิธีปราบปรามไม่ถูกคราวไม่ถูกสมัยแล้ว ก็ยากที่จะได้ผลตามประสงค์ เพราะฉะนั้น จึงต้องรู้จักวิธีและเวลาที่จะใช้ จึงมีพุทธภาษิตที่ตรัสสอนเนื่องด้วยอุบายนี้ว่า อธิ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยสมฺมึ สมเย จิตฺตํ นิคฺคเหตพฺพํ เป็นต้นแปลว่า ลูกก่อน

เกิดปัสสัทธิ ปัสสัทธิเป็นเหตุให้เกิดสมาธิ สำเร็จเป็นปฐมฌาน มืองค์ ๕ คือ วิคก ตรีก, วิจาร ตรวจ, ปีติ ความอิ่มใจ, สุข ความสบาย, เอกัคคตา ความที่จิตมีอารมณ์อันเดียว ละนิวรณ์ทั้ง ๕ เสียได้ เมื่อปีติ สุข และเอกัคคตา เกิดแรงขึ้น จิตเป็นอารมณ์แน่วแน่เป็นอย่างเดียวกันนานเข้า วิคกวิจารณ์ก็สงบ สำเร็จเป็นทุติยฌาน มืองค์ ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา. เมื่อเพ่งต่อไปอีก จิตก็ยิ่ง

อยู่กับดำเนินเรื่อยไปโดยไม่หยุด เหมือนคนที่นั่งไปในยาน ยานก็แล่นไปข้างหน้า ออกจากเขตตำบลนี้ เข้าเขตตำบลนั้น ออกจากเขตตำบลนั้น เข้าเขตตำบลโน้น ผ่านเรื่อยต่อไปจนสุดกำลังของอารมณ์และความเพ่ง เพราะฉะนั้น คำที่ว่าออกจากปฐมฌานเข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานเข้าตติยฌาน ออกจากตติยฌานเข้าจตุตถฌานนี้ ไม่ใช่ว่าเมื่อทำปฐมฌานให้เกิดขึ้นแล้ว ต้องกลับออกจาก

มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้น มีอายุเท่านั้น จุดจากที่นั้นมาเกิดในที่โน้นเป็นต้น ญาณนี้ย่อมตัดกังจากความสงสัยอันปรารถถึงดกันว่า เรามีอยู่หรือไม่ในชาติก่อน ถ้ามีเราเป็นอะไร มีสุขมีทุกข์อย่างไร แล้วเราเป็นอะไรต่อไปอีกในชาตินั้นๆ เดียวนี้เรามีอยู่หรือไม่ ถ้ามี เราเป็นใคร มีอาการเป็นอย่างไร เรามาแต่ไหน แล้วเราจะไปเกิดในที่ไหนต่อไป ในชาติหน้าเราจะมียกหรือไม่มี

เป็นกลางคน ที่สุดเปลี่ยนเป็นแก่หง่อม ส่วนนาม ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เป็นไปตามวัย เช่นความสนุกสนานของเด็กก็ไปอย่างหนึ่ง ของผู้ใหญ่ก็ไปอย่างหนึ่ง ของคนแก่เฒ่าก็ไปอย่างหนึ่ง ไม่เหมือนกัน ผู้ใหญ่ไม่ชอบความสนุกของเด็ก เด็กไม่ชอบความสนุกเหมือนผู้ใหญ่ แม้ความจำความคิดก็ต่างกัน แต่คงรู้ว่าเรามีอยู่ด้วยกัน เมื่ออวัยวะยังไม่แข็งแรง เราก็เป็นเด็ก

ทราบว่สัตว์ทั้งหลาย ชั่วและดีถึงทุกข์ถึงสุขเป็นไปตามกรรมที่ตนทำ คือส่วนที่ประพฤติทุจริต มีความเห็นผิดทำกรรมชั่ว เบื้องหน้าแต่ตาย เพราะกายแตก ย่อมเข้าถึงทุกคติวินิบาตและนรก ส่วนที่ประพฤติสุจริต มีความเห็นชอบทำกรรมดี เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ดังนี้ ญาณนี้ย่อมตัดความสงสัยในเหตุและผลเสียได้ ให้เกิดกัมมัสถา วิปាកัสถา

ข้างชั่ว ญาณนี้เรียกจตุปปาตญาณ แปลว่าปรีชารู้ความจืดและความอุปบัติของสรรพสัตว์อื่น โดยอรรถได้แก่รู้กรรมคือเหตุ อันเป็นผู้ตกแต่งสัตว์ให้เป็นไปต่างๆ นี้เป็นญาณที่ ๒ อันพระมหาบุรุษโพธิสัตว์ได้บรรลุในมัชฌิมยามแห่งราตรี. เมื่อพระมหาบุรุษโพธิสัตว์ ได้ปรีชาญาณหยั่งทราบความเป็นไปของ

เฉลี่ยพระทุกข์ว่า บางทีฌานสมาบัตินั้น จะเป็นหนทางตรัสรู้ได้บ้าง ใครจะทรงแสวงหาพระโพธิญาณ ด้วยอุบายอาศัยฌานสมาบัตินั้นเป็นบาท แต่ทรงเห็นว่า คนมีกำลังร่างกายทรพลงเช่นนี้ ไม่สามารถจะทำความเพียรทางจิตได้ จึงกลับเสวยพระกระยาหารบำรุงพระกำลังให้บริบูรณ์ดีแล้ว ทรงเริ่มทำความเพียรทางจิต จนได้รูปฌานทั้ง ๔ แล้วคล่องชำนาญชำนาญ ทรงบริบูรณ์ด้วย

หรือสุกข์กัมมัฏฐาน แต่เมื่อพิจารณาตามพระโอวาทที่ประทานไว้ในที่นั้นๆ เช่นในมหาสติปัฏฐานสูตรตรัสว่า เอกายโน อโย ภิกฺขเว มคฺโค สุตตานิ วิสุทฺธิยา โสภปริเทวานํ สมตฺถิกมยา เป็นต้นแปลว่า ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้ทางเดียวเป็นทางให้สัตว์ถึงความบริสุทธิ์ ล่วงพ้นโสภะปริเทวะ ดับทุกข์ และโทมนัส บรรลุอุบายธรรม ทำพระนิพพานให้แจ้ง ดังนี้. จึงให้สำเร็จ

ภิกษุทั้งหลาย สมัยใดจิตควรข่ม ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมข่มจิตไว้ในสมัยนั้น สมัยใดจิตควรระงับ ย่อมระงับในสมัยนั้น สมัยใดจิตควรให้แช่มชื่น ย่อมให้แช่มชื่นในสมัยนั้น สมัยใดจิตควรเพ่ง ย่อมเพ่งดูจิตในสมัยนั้น ดังนี้. เมื่อพระมหาบุรุษโพธิสัตว์ ทรงทราบอุบายวิธีคุ้มครองจิตอย่างนั้นแล้ว จึงทรงดำเนินอุบายผูกจิตไม่ให้ฟุ้งซ่าน ด้วยตั้งสติกำหนดลมหายใจออกและ

แน่วแน่มีอารมณ์ละเอียดกว่านั้น ปีติก็สงบ สำเร็จเป็นตติยฌาน มืองค์ ๒ คือ สุข กับเอกัคคตา. ครั้นจิตมีอารมณ์อย่างนั้นนานเข้า แม้สุขก็ดับ กลายเป็นอุเบกขา ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข มีสติบริสุทธิ์ควบคุมอยู่ สำเร็จเป็นจตุตถฌาน มืองค์ ๒ คือ อุเบกขา กับเอกัคคตา. ฌานทั้ง ๔ นี้ เมื่อปฐมฌานเกิดขึ้น ระงับนิวรณ์ทั้ง ๕ แล้ว ต่อมา

ปฐมฌานก่อนแล้วจึงเข้าทุติยฌานได้ ความจริงเมื่อเพ่งอารมณ์อยู่ อย่างนั้นนั้นแล องค์ของฌานก็ดับกันเอง ทำให้ฌานเลื่อนสูงขึ้นไปเป็นลำดับ. พระมหาบุรุษโพธิสัตว์ ทรงปฏิบัติในฌานเหล่านี้ จนชำนาญแล้วคล่องด้วยวิธีทั้ง ๕ คือ อาวัชชนวสี ชำนาญในการนึก สมาบัติชชนวสี ชำนาญในการเข้า อธิษฐานวสี ชำนาญในการรักษามานจิตไม่ให้ตกสู่ภวังค์ ตั้งไว้ตาม

ถ้ามี เราจะเป็นอย่างไร มีสุขมีทุกข์อย่างไร แต่นั่นเราจักเป็นอะไรต่อไปอีกหมดความสงสัยเหล่านี้ เห็นกายจิตซึ่งแยกโดยอาการเป็นปัญจขันธ์ คือรูปสิ่งที่พึงเห็นได้ด้วยตา เวทนาความรู้สึกเสวยอารมณ์ สัญญาความหมาย สังขารความคิดนึก วิญญาณความรู้สึก อันรวมเข้าในนามรูป ที่เกิดในอดีตก็ดับแล้วในอดีตเกิดในปัจจุบันก็ดับในปัจจุบัน เกิดในอนาคตก็ดับในอนาคต นามรูปเหล่านั้น

ครั้นอวัยวะแข็งแรง ความเป็นเด็กตายไป เราก็คือเป็นหนุ่มเป็นสาว เมื่อความเป็นหนุ่มเป็นสาวตายไป ร่างกายชำรุดทรพลง เราก็คือเป็นคนแก่เฒ่า ตกลงก็เรานี้เอง เป็นอย่างนี้บ้าง เป็นอย่างโน้นบ้าง เพราะความยึดถือส่วนที่เป็นภายนอก อันเป็นเครื่องมือ จึงเข้าใจว่าต้องเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมดา ดังนี้. เพราะฉะนั้น ญาณนี้จึงตัดอุจเฉททิฏฐิ ความเห็นว่าขาดว่าสูญเสียได้ และบรรเทาความอาลัย

และกัมมัสถกตาสถา เชื่อกรรม เชื่อผลของกรรม เชื่อในเวลาที่สัตว์มีกรรมเป็นของๆ ตน และให้สำเร็จผลเป็นจลลัสถา เชื่อแน่วไม่หวั่นไหว เป็นเหตุหายตื่นตื่น เพราะหยั่งทราบถึงเหตุของผลนั้นๆ แม้คนอื่นสัตว์อื่นก็มีคติเป็นอย่างเดียวกัน ต่างตกอยู่ในอำนาจของกรรม ไม่มีใครจะฝืนได้ หมดความเชื่อในเหตุภายนอก ที่เข้าใจว่ามีผู้สร้าง เพราะหยั่งเห็นกรรมว่าเกิดที่ตน

พระองค์และสัตว์อื่น ขยายกว้างออกไป จนทรงทราบถึงกรรมอันเป็นเหตุตกแต่งเช่นนั้นแล้ว จึงทรงน้อมจิตที่บริสุทธิ์นั้นไปเพื่อสาวหาเหตุของกรรมอีก แต่เป็นธรรมดา การค้นหาเหตุ จำเป็นต้องยกผลขึ้นพินิจ สอบสวนให้ละเอียดก่อนว่า มีอะไรบ้าง เป็นอย่างไรบ้าง เมื่อทราบดีแล้วจึงค้นได้สะดวก ก็ปัญจขันธ์นี้เป็นผลของกรรม เป็นไปตามกรรม และเป็นของชั่วคราว เกิดขึ้น

แล้วก็สลายไป แต่ทำไมจึงเป็นที่ข้องที่ยึดถือกันนัก เพื่อจะทรงทราบความละเอียดขั้นนี้ จึงยกปัญญาขั้นนี้ขึ้นพิจารณาอีก ก็ทรงเห็นว่ามีอาการต่างๆ เต็มไปด้วยโทษ มีทุกข์ตั้งสกัดอยู่ทุกด้าน มีชาติเป็นดังผู้ก่อผู้ปั้นขึ้น มีชราเป็นผู้ทำให้คร่ำคร่าทรุดโทรม มีพยาธิเป็นผู้ทำให้เจ็บไข้ มีมรณะเป็นผู้ทำลายล้างผลาญ มีวัยและอายุเป็นผู้นำเข้าไปสู่ความแตกดับ นี่เป็นสภาวะทุกข์ เป็นผลมี

พระพุทธเจ้า

อายตนะมีเพราะนามรูป นามรูปมีเพราะวิญญาณ ครั้นทรงค้นหาเหตุของปัญญาขั้นนี้ จนทรงเห็นว่า วิญญาณเป็นต้นเหตุของนามรูปแล้ว จึงทรงค้นหาเหตุของวิญญาณอีก ตอนนี้พระองค์ทรงค้นหาปัจจัยของวิบากขั้นนี้ ก็ทรงเห็นว่านามรูปนั้นเองกลับมาเป็นปัจจัยของวิญญาณขั้นธวั่นขึ้นมาอีก แล้วส่งต่อๆกันขึ้นมาเป็นลำดับนี้เป็นสายพันธ์อาศัยกันเกิด ความเกิดความดับอยู่ที่ขั้นนี้

พระพุทธเจ้า

ภาวสะได้แก่ชื่อของความเป็นอันเป็นภพเป็นชั้นเป็นภพของสิ่งเหล่านั้น หรือเงาหรือเรื่องของสิ่งเหล่านั้นพอกจมอยู่ภายใน อาสวะเหล่านี้เป็นเหตุให้เกิดตัณหา ซึ่งเป็นตัวทุกข์สมุทัย.

พระมหาบุรุษโพธิสัตว์ ทรงพิจารณาสวาลงมาทรงเห็นอาสวะอย่างนี้แล้วแต่นั้นทรงพิจารณาสวหาเหตุของอาสวะต่อไปอีก ก็ทรงเห็นอาสวสมุทัย คือ

พระพุทธเจ้า

อุปมาข้อนี้ฉันทใด อาสวะกับตัณหาก็มีอุปไมยฉันทันนั้น เมื่ออาสวะเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา อุปาทานก็เก็บเอาอารมณ์เหล่านั้นมาเป็นราวเป็นเรื่อง หมักไว้ในภายใน ให้เป็นสายใยเชื่อมถึงกัน ให้อาสวะฟูฟุ้งขึ้น เช่นคนที่ไม่รู้จักเพชรพลอยว่าเป็นของดี เพราะนิยมและสมมติ เมื่อได้ยินเขาพูดสรรเสริญ ก็มี ความปรารถนาอยากได้ออยากให้เพชรพลอยมาเป็นของตน อยากให้คนมีเพชร

พระพุทธเจ้า

เหมือนกับคนรู้ว่าสรรพิษเป็นสัตว์จะทำร้ายตนแล้ว ย่อมหมคความใครในสรรพิษแต่นั้นความอยากเป็นคนเมื่อสรรพิษก็หมดไป เมื่้ออาสวะเหล่านี้ดับสนิทแล้ว ตัณหาอุปาทานก็ดับ แต่นั้นภพชาติก็ไม่มี ทุกข์ทั้งหลายที่เคยเล่นเข้าสู่จิตก็หมด เพราะไม่มีตัณหาอุปาทานออกไปยึด เพราะฉะนั้น สภาวทุกข์ก็มีอยู่แต่เพียงที่วิบากขั้นธเท่านั้น จึงทรงได้ทุกข์นิโรธต่อมาอีก เมื่อทรงเห็นทุกข์ ทุกข-

พระพุทธเจ้า

ทรงดำริจะออกจากกาม นี้จัดเข้าในอริยมรรคข้อว่า สัมมาทิฐฐิ และสัมมาสังกัปปไป ปฏิปทาที่ทรงดำเนินมาแล้ว รวมลงในอริยมรรค ๘ ประการดังนี้.

ครั้นพระมหาบุรุษโพธิสัตว์ ได้ปรีชาญาณหยั่งรู้ เห็นทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา และอาสวะ อาสวสมุทัย อาสวนิโรธ อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา ดังนี้ จิตของพระองค์จึงหลุดพ้นจากกามาสวะ

พระพุทธเจ้า

มีอาวุธครบมือ ชี้อ่าขศิริเมฆสูง ๑๕๐ โยชน์ มาแควล้อมพระมหาบุรุษเจ้า แผลงฤทธิ์อำนาจด้วยประการต่างๆ พระมหาบุรุษมีสติสัมปชัญญะไม่แสดงอาการสะดุ้งกลัว ทรงระลึกถึงบารมี ๑๐ ทศ ที่ทรงบำเพ็ญไว้ในหนหลัง ร้อนถึงนางพระธรรณีมาช่วย บิบน้ำในมวยผมออกไหลท่วมกองทัพ พญามารพ่ายแพ้ไป. เรื่องมารผจญพระพุทธเจ้านี้มีมาในตำนานหลายคราว เช่นเมื่อเสด็จ

พระพุทธเจ้า

พญามารจะสั่งไพร่พลอย่างไรจึงจะได้ยินเป็นต้น เหตุเหล่านี้่น่าคิดประการ ๑ อีกประการ ๑ คนเราทุกคนจะทำอย่างไร ย่อมรู้สึกลัว ยากในเวลาคิด คิดขัดในเวลาทำ มีอุปสรรคอันตรายมาหน่วงเหนี่ยวกางกั้นอยู่เสมอ มักเกิดเป็น ๒ ความคิด ๒ จิต ๒ ใจขึ้น ความคิดหนึ่งจะไปทำ อีกความคิดหนึ่งห้ามไว้ เช่นคิดไปฟังธรรมรักษาศีล หรือบริจาทาน ก็มีความคิดอีกอย่างหนึ่งเกิดขึ้น

พระพุทธเจ้า

ทัพใหญ่มา เนื่องด้วยกิเลสภายในเป็นมารดังนี้ พุทธประวัติต่างประเทศจึงแสดงว่ามีมารมาผจญพระพุทธเจ้าตลอดคืน พระพุทธเจ้าทรงชนะมารเหล่านั้น เรื่อยมาจนสว่าง ได้คร้สรรู้แล้วมารจึงหมด นี้เห็นได้ชัดว่า มารก็ได้แก่กิเลส อาสวะอุปสรรคอันตรายนั่นเอง พระมหาบุรุษทรงชนะมารเหล่านี้ด้วยพระบารมี ๑๐ ทศ คือทรงชนะความหวังโยในราชสมบัติ ด้วยทานบารมี สละให้ขาด

พระพุทธเจ้า

ข้างต้น ด้วยประการดังนี้.

ประจำอยู่กับสังขาร. และทรงเห็น โสกะ ความแหม้งใจ ปรีเทาะ ความพิโรธำพัน โทมนัส ความเสียใจ อุปายาส ความคับใจ นี่เป็นอาคันตุกทุกข์ เป็นผลจรมา เกิดกลุ่มรวมเผาจิตให้เดือดร้อน เมื่อทรงเห็นทุกข์ ๒ สายดังนี้แล้ว จึงทรงพิจารณาสวหาเหตุต่อไป ก็ทรงเห็นชาติความเกิด อันเป็นต้นเหตุของชรา พยาธิ มรณะ ว่า เกิดมีขึ้นเพราะภพ ภพมีเพราะอุปาทาน อุปาทานมีเพราะ

พระพุทธเจ้า

แต่ทำไมจึงมีกิเลสตัณหา อันเป็นส่วนยินดียินร้าย เข้าแทรกอยู่ด้วย ทำไมเวทนาจึงเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาได้ เพราะเวทนานั้นก็เป็นของไม่เที่ยง เกิดแล้วก็ดับ ไม่น่าเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาได้เลย เมื่อทรงค้นหาเหตุของตัณหาอยู่อย่างนี้ ก็เกิดพระญาณปริษาหยั่งรู้ได้ว่า เพราะอวิชาความเข้าใจผิดนั่นเอง เข้ากำบังรัศมีของจิตเสีย จึงไม่รู้ของจริงตามความเป็นจริง เวทนาจึงปรุงจิตได้

พระพุทธเจ้า

ตัณหานั้นเอง ต่างเปลี่ยนกันเป็นเหตุ เปลี่ยนกันเป็นผล เมื่อแสดงโดยตัณหา จะเกิดขึ้นก็เพราะอาสวะเป็นเหตุ เพราะตัณหาเมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป แต่อาสวะไม่ดับเป็นเชื่อนอนอยู่ในภายใน แต่เมื่อแสดงโดยอาการที่อาสวะจะหนามากขึ้น ก็เพราะตัณหาอุปาทานไปเหนียวเก็บเอาอารมณ์เหล่านั้น แล้วและนำไปเรื่องของสิ่งเหล่านั้นมานอนหมักหมมอยู่ในภายใน เป็นทางเชื่อมกันกับสิ่ง

พระพุทธเจ้า

พลอย กิริยาที่อยากได้ออยากมีอยากเป็น นี่เป็นตัณหา แต่นั้นเรื่องหรือเงาของเพชรพลอย ก็เข้าหมักนอนอยู่ในภายใน กิริยาที่ไม่รู้ว่าของเหล่านั้นเป็นของไม่เที่ยง เป็นเพียงของสมมติขึ้น แล้วไปหลงคิดอยู่ในสมมติ เพราะไม่รู้จริงเรียกว่า อวิชา ความรู้ไม่จริงที่เกิดขึ้นนั้น กลับเข้ามานอนหมักอยู่ นี่เป็นอวิชาสวะ กิริยาที่ชอบผูกใจไว้ นี่เป็นกามาสวะ กิริยาที่อยากเป็นคนมีเพชร

พระพุทธเจ้า

สมุทัย และทุกขนิโรธ, อาสวะ อาสวสมุทัย และอาสวนิโรธ อย่างนั้นแล้ว ก็ทรงทราบได้ว่าทางที่พระองค์ทรงดำเนินปฏิบัติมาแล้วนี้ เป็นทุกขนิโรธคามินี-ปฏิปทา หนทางให้ถึงความดับทุกข์ อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา หนทางให้ถึงความดับอาสวะ หนทางที่ทรงปฏิบัตินี้ ก็ได้แก่พระอริยมรรคมีองค์ ๘ อันรวมลงในศีล สมธิ ปัญญา นั่นเอง ความที่พระองค์สำรวมอยู่ในข้อวัตรปฏิบัติ

พระพุทธเจ้า

ภาวสะ อวิชาสวะ หมดความยึดถือ ญาณนี้เรียกอสาวกชยญาณ แปลว่า ความรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ โดยอรธได้แก่รู้อริยสังจ์ ๒ สาย ดังแสดงมาแล้วข้างต้น นี่เป็นญาณที่ ๓ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าได้บรรลุในปัจฉิมยามแห่งราตรี ด้วยประการดังนี้.

อนึ่ง ในตอนทรงเจริญสมณะและวิปัสสนากาวนา ในตำนานแสดงว่ามี

พระพุทธเจ้า

ออกทรงผนวชก็มีมารมาห้าม ขอให้ทรงรออยู่ก่อน อีก ๗ วันสมบัติบรมจักรจะมาถึง พระมหาบุรุษไม่ทรงโยติ เสด็จออกบวชจนได้. ในพระอุทานคาถาที่ ๓ ทรงเปล่งพระอุทานว่า พระองค์ชำนะมารพร้อมด้วยเสนา ในเวลาได้อาสวกชย-ญาณ ในยามที่สุดแห่งราตรีดังนี้.

เรื่องมารนี้จะมีความจริงเพียงไร เป็นเรื่องที่น่านสนใจของนักตำนานอยู่

พระพุทธเจ้า

ดูเหมือนจะแสดงความรอบคอบมาก เตือนว่าอย่าไปเลย อย่ารักษาเลย อดข้าว ทรมาณกายทำให้อายุสั้น อย่าบริจาคเลย ทรัพย์สิ้นจะหมด ความคิดของคนเรามีอยู่เช่นนี้ ความคิดชนิดนี้ น่าคุณความดีเพียงไร นี้จึงเห็นได้ว่าเป็นมาร ไม่จำเป็นต้องไปแสดงถึงพญามารบนสวรรค์ กิเลสเหล่านี้่น่าคุณความดีร้ายแรงกว่ามารบนสวรรค์อีก และนามของธิดามาร ก็บอกอยู่แล้วว่า ตัณหา รากา อรติ

พระพุทธเจ้า

ทรงชำนะวิดิกกมโทษที่เป็นไปทางกายทางวาจาด้วยศีล ทรงชำนะกามคุณ ๕ ด้วยเนกขัมมะ ทรงชำนะความเกียกกำันด้วยวิริยะ ทรงชำนะความคลუნคลัน ด้วยขันธิ ทรงชำนะความไม่จริงด้วยสังจจะ ทรงชำนะความคลอนแคลนเรรวน ด้วยอธิษฐาน ทรงชำนะความโกรธด้วยเมตตา ทรงชำนะความยินดียินร้ายด้วยอุเบกขา ทรงชำนะความโง่เขลา ความไม่รู้ด้วยปัญญา อันเป็นตัวอริยมรรค

ตัณหา ทรงเห็นตัณหา อุปาทานเป็นทุกข์สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ครั้นทรงเห็นทุกข์สมุทัยอย่างนี้แล้ว ทรงค้นคว้าต่อไปอีก ก็ทรงเห็นว่าตัณหาเมีเพราะเวทนา เมื่อเวทนาเสวยอารมณ์เป็นที่น่าปรารถนา ก็ทะยานอยากได้ เมื่อเวทนาเสวยอารมณ์อันไม่น่าปรารถนา ก็ดิ้นรนทะยานอยากไม่ให้ได้ ไม่ให้มีไม่ให้เป็น เวทนาจึงเป็นปัจจัยของตัณหา เวทนานั้นมีเพราะผัสสะ ผัสสะมีเพราะอายตนะ

พระพุทธเจ้า

ก็อวิชชานั้น เป็นตัวอาสวะนอนหมักจมอยู่ในหุ้มห่อบังรัศมีของจิต และเป็นหัวหน้าของกามาสวะ ภาวสะ. อวิชาสวะนี้ ได้แก่ความมืด ความรู้ไม่จริง ความเข้าใจผิด อันนอนหมักอยู่ในภายใน เมื่อยังไม่มีอารมณ์มาประสบ ก็เป็นตมะ หรือ อันธะ มีดีไม่รู้อะไร ครั้นมีอารมณ์มาประสบก็ยื่นออกไปรู้อารมณ์นั้น แต่รู้ไม่จริง รู้ผิด กามาสวะได้แก่ชื่อของความใคร่อันนอนหมักอยู่อย่างนั้น

พระพุทธเจ้า

เหล่านั้น ความที่ตัณหากับอาสวะเปลี่ยนกันเป็นเหตุเป็นผลวนเวียนกันอยู่นี้ เหมือนกับพืชหรือเมล็ดของพฤษชาติอันผลัดเปลี่ยนกันเป็นเหตุเป็นผลฉะนั้น เมล็ดแตกออกเป็นรากและลำต้น กิ่งก้านใบอ่อนใบแก่ แล้วสิ่งที่แตกออกเหล่านั้น ก็ผลิดอกออกผลให้เป็นเมล็ด เป็นพืชพันธุ์ต่อไปอีก เมล็ดเป็นพืชเป็นเหตุให้เกิดต้น ต้นเป็นเหตุให้เกิดเมล็ด ซึ่งจะเป็นพืชพันธุ์ต่อไปข้างหน้า

พระพุทธเจ้า

พลอยกับเขาย้างกลับเข้าหมักอยู่ นี่เป็นภาวสะ แม้นในเรื่องอื่นๆ ก็มีนัยเหมือนกัน อาสวะเจริญมากขึ้น เพราะตัณหาอุปาทานไปเก็บมา ดังนี้.

พระมหาบุรุษโพธิสัตว์ ทรงพิจารณาเห็นทุกข์และทุกข์สมุทัย เห็นอาสวะและอาสวสมุทัยดังนี้ วิชชาที่เกิดขึ้น เมื่อวิชาเกิดขึ้นแล้ว อวิชาก็ดับ จึงทรงได้อาสวนิโรธอีก เพราะเมื่ออวิชาดับแล้ว กามาสวะก็ดับไปด้วย

พระพุทธเจ้า

ไม่ประพฤติดิตด้วยกายวาจา และเลี้ยงชีพตามธรรม ไม่หลงกลวง นี่เป็นศีล จัดเป็นองค์พระอริยมรรคข้อที่ว่า สัมมาวาจา สัมมากัมมันโต สัมมาอาชีโว ความที่พระองค์มีสติมั่นคง พิจารณาอารมณ์ที่มาประสบ ผูกจิตไม่ให้กระสับกระส่ายจนได้ฉาน ๔ นี้สงเคราะห์ในอริยมรรค คือ สัมมาวาโย สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ความที่พระองค์บำเพ็ญปัญญาให้เกิดขึ้น จนทรงเห็นอริยสัง

พระพุทธเจ้า

มารมาผจญ กล่าวไว้อย่างวิจิตรพิสดารมากมายว่า เมื่อพระมหาบุรุษโพธิสัตว์ ทรงตั้งจาคูรงคมหาปธาน ครั้นนั้นพญามารสถิตอยู่ในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ มีความวิตกเกรงว่าพระมหาบุรุษจะสว่างพ้นอำนาจของตนไปเสีย จึงสติดาตั้ง ๓ คือ นางตัณหา นางรากา นางอรติ ให้มาทำมาราย้าย้วยวนล่อให้หลง เมื่อไม่สมประสงค์ พญามารจึงกรีธาทัพใหญ่มาเอง ส่วนคนนิรมิตแขนตั้งพัน

พระพุทธเจ้า

ตามเรื่องปรากฏว่า พญามารและเสนามาร เป็นเทวดาอยู่บนสวรรค์ ธรรมดาของเทวดาว่า เหาะเหิรเดินอากาศได้ แต่ทำไมจึงถูกน้ำท่วมจนเสียทัพ และตัวพญามารเองก็มีฤทธิ์ สามารถนิรมิตสรรพสิ่งได้ตามประสงค์ ทำไมไม่นิรมิตให้น้ำแห้ง และนิรมิตให้พระมหาบุรุษแพ้ อนึ่งพญามารชี้ข้างสูงตั้ง ๑๕๐ โยชน์ จะมารบกับพระมหาบุรุษผู้ประทับนั่งอยู่โคนต้นโพธิ จะรบอย่างไร

พระพุทธเจ้า

เป็นชื่อของกิเลสโดยตรงแล้ว หัวหน้าของกิเลสเหล่านี้ ก็คืออวิชาอันเป็นตัวอาสวะหมักอยู่ในภายใน บริวารของอวิชาก็มีอยู่แทบนับไม่ถ้วน ซึ่งทำนแสดงโดยจำนวนว่าตั้งพัน เพราะฉะนั้น จึงเห็นได้ว่าที่พญามารนิรมิตแขนตั้งพัน ยกทัพมาผจญ ก็ได้แก่ตัวอวิชาอันเป็นตัวอาสวะหมักอยู่ อันตัณหาทำให้ฟุ้งขึ้น เปรียบด้วยนางตัณหาทำกลล่ลวงแล้วไม่สำเร็จ จึงไปบอกให้พญามารยก

พระพุทธเจ้า

ซึ่งทำวิชาให้เกิดพระองค์ทรงชำนะมารเหล่านั้น ด้วยบารมีเหล่านี้ จึงทรงพระนามว่า วิชิตมารโ มีมารอันทรงชำนะแล้ว ทรงเปล่งอุทานไว้ว่า ไม่แพ้ใคร และได้นามว่า อรหํ **สัมมาสัมพุทธโ** ผู้ไกลผู้ควร ผู้ตรัสรู้แล้วเองโดยชอบ ไม่มีใครเป็นครูสั่งสอน ให้สำเร็จประโยชน์กิจ แก่พระองค์และผู้อื่น ณ ควงไม้มหาโพธิในวันวิสาขปุณณมี อภิลักขิตสมัย สมด้วยนัยแห่งประพันธคาถา